

Mokslinis gyvenimas

NETRADICINĖ AKADEMINĖ VASARA SAJŲ SODYBOJE BALANDIŠKYJE

Vasaros pabaigoje atoki Sąjū sodyba (Balandiškio kaimas, Radviliškio rajonas) tapo akademinio susibūrimo vieta. Rugsėjo 18 d. prasidėjo sodybos archeologiniai tyrimai. Po dienos čia pat pradėjo šurmuliuoti ir jaunimo stovykla-seminaras „Laisvės kovų atmintis: Sąjū sodybos Balandiškyje aktualizavimas ir atgaivinimas“. Susibūrimo būta akademinio, tačiau visiškai netradicinio.

Vieta kaip simbolis

Viskas prasidėjo nuo vienos sodybos Balandiškio kaime. Ši nuošali ir kukli sodyba neturi oficialaus adreso, tačiau žinoma kaip *Sajū sodyba*. Vardą ji gavo nuo šeimininkų – Sąjū – pavardės. Pirmasis šeimininkas Stanislovas Sąjus Balandiškyje įsikūrė 1924 m. Ši žemė jam atiteko kaip valstybės dovana už dalyvavimą Lietuvos nepriklausomybės kovose (1918–1920 m.). Savo amžių čia nugyveno Stanislovas, jo žmona Elžbieta, dukra Genovaitė. Pastarajai mirus 1994 m. sodyba buvo apleista.

Sodybėlės būta neturtingos ir nedidelės: stovėjo medinis gyvenamasis namas, ūkinis pastatas, šulinys, keli kiti nedideli statiniai, sodas. Šiandieną likę dar mažiau – tik gyvenamojo namo griuvėsiai ir sodas. Ko gero, viskas taip ir toliau būtų dūlėje, kol nepastebimai išnykė kaip ir šimtai kitų Lietuvos kaimo sodybų. Bet vienas praėities įvykis neleido visiškai užmiršti šios sodybos. 1949 m. vasarį Sąjū sodyboje susikirto aštuonių Lietuvos partizanų vadų (Jono Žemaičio-Vytauto, Aleksandro Grybino-Fausto, Vytauto Gužo-Kardo, Juozo Šibailos-Merainio, Broniaus Liesio-Nakties, Leono Grigonio-Užpalio, Adolfo Ramanausko-Vanago, Petro Bartkaus-Žadgailos) keliai. Kaip mena šių įvykių liudininkas Viktoras Šniuolis-Vitvytis, Sąjū

namuose belangėje kamaraitėje buvo pasirašyti Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (LLKS) įkūrimo dokumentai. LLKS tapo svarbiausia pasipriešinimo sovietinei okupacijai organizacija, apėmusia visą Lietuvos teritoriją. Norint suprasti šio įvykio svarbą, tenka pasikliauti analogija: jis Lietuvos valstybingumo istorijai iš esmės reiškia tą patį, ką ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) įkūrimas 1988 m. Taigi Sąjū sodyba mūsų atminčiai yra tiek pat svarbi, kiek ir Vilniaus sporto rūmai, kur 1988 m. įvyko LPS steigiamasis suvažiavimas.

Ko gero, niekas iš anksto neplanavo, kad LLKS bus įsteigtas būtent Sąjū sodyboje. Tačiau šis pasirinkimas tam tikra prasme nebuvo atsitiktinis. Jau nuo 1946 m. laisvės kovotojai į šią sodybą užsukdavo pailsėti ir pasistiprinti. Po 1949 m. partizanų vadų suvažiavimo sodyboje (daržinėje įrengtame bunkeryje) veikė LLKS Visuomeninės dalies štabas, leistas LLKS periodinis leidinys „Prie rymančio Rūpintojėlio“. Sąjū sodybos bunkeryje ne kartą lankėsi, žiemojo ar sužeisti gydėsi partizanai. Ne veltui sodybos šeimininkę Elžbietą Sajiene amžininkai praminė *partizanų motina*. Taigi Sąjū sodyba Balandiškyje pelnytai gali būti vadinama *Lietuvos savanorio sodyba*, *Lietuvos partizanų ryšininkų sodyba* ir dar dažiau – *Lietuvos valstybingumo ir laisvės centru*.

Laisvės židinys Sąjū sodyboje gyvavo iki 1952-ųjų. Tų metų rudenį buvo susektas bunkeris, o sodybos šeimininkas ir jo dukra suimti.

2005 m. Sąjū sodyba sulaukė oficialaus pripažinimo – ji buvo paskelbta kultūros vertybe ir įtraukta į Lietuvos Respublikos kultūros vertybių registrą. Apie Lietuvos partizanų kovas šiandieną liudija 348 kultūros vertybės (vietos ir statiniai). Tačiau ir šiame kontekste Sąjū sodyba atrodo

ypatingai – ji simbolizuoja pozityviają, viltingąją laisvės kovų pusę, kai dauguma saugomų laisvės kovų vietų mena tragiškus tos epochos įvykius (žūtis, laidojimo vietas).

Greta sodybos netruko iškilti paminklinis akmuo. Tačiau nei paminklas, nei oficialus statusas neapsaugojo nuo abejingumo ir aplaidumo – gyvenamasis namas virto griuvėsiais. Snaudžiant atsakingoms valstybės ir savivaldos institucijoms, iniciatyvos ėmėsi visuomenė. Susikūrė kelios bendraminčių grupelės. Viena jų susitelkė Vilniuje. Jos šerdimi tapo archeologas dr. Vykintas Vaitkevičius ir istorikė Aistė Čepulytė. Jie savo jėgas skyrė sodybos moksliniams tyrimams ir įtikinėti valstybės institucijas, kad būtina išsaugoti Sąjū sodybą. Kita grupelė susibūrė Šiauliuose. Skulptorius Gintautas Lukošaitis, muzikantai broliai Kęstutis ir Gintautas Gascevičiai ėmėsi radikalesnių akcijų. Jų iniciatyva pradėtos rinkti lėšos Sąjū namui išsaugoti. 2010 m. vasarį už visuomenės suaukotas lėšas iškilo stoginė, turėjusi griūvančią statinį apsaugoti nuo lietaus, sniego ir taip pailginti jo gyvavimą. Tų pačių metų vasario 16 d. vėlgi visuomeniniais pagrindais surengtas minėjimas ir koncertas, kuriais norėta priminti apie Sąjū sodybos egzistavimą ir jos išsaugojimo problemas. Pirmą žingsnį žengė ir atsakingos institucijos – Radviliškio rajono savivaldybės administracija iš Sąjū vaikaičių išpirko žemę ir statinius.

Tačiau euforija truko neilgai. Atsakingų institucijų kabinetuose gimė visuomenės norą ir pastangas ignoruojantis sprendimas – avarinės būklės Sąjū namą nugriauti ir jo vietoje pastatyti keletą monumentų. Kitaip tarus, gyvą atmintį norėta paversti paminkline ir gelžbetonine atmintimi. Skelbta, kad idėjos atkurti sodybą neatsisakoma, tačiau ji atidedama „geresniems laikams“ (išvertus į suprantamesnę kalbą – neribotam laikui arba niekada). 2012 m. kovo 1 d. Radviliškyje prasidėjo posėdis, kuriame turėjo būti priimtas galutinis sprendimas dėl sodybos likimo. Tačiau sodybos išskirtinės reikšmės priminimas, visuomeninių pajėgų susitelkimas, žiniasklaidos dėmesys tapo lemiama argumentais, privertusias skeptikus pakeisti savo nuomonę. Priimtas sprendimas – Sąjū sodybos

namą restauruoti, o sunykusius elementus atkurti. Šie įvykiai Sąjū sodybą leidžia vadinti ne tik valstybingumo ir laisvės vieta, bet ir visuomenės istorinio sąmoningumo, valios ir susitelkimo simboliu. Tai vienas iš negausių atvejų Lietuvoje, kai visuomenė atvirai pareiškė savo teisę į paveldą ir jo apsaugą.

Posėdžio dieną Valstybinės kultūros paveldo komisijos pirmininkė Gražina Drėmaitė iškėlė mintį, kad kitas gražus ir tikslingas visuomeninės iniciatyvos žingsnis galėtų būti akademinio jaunimo stovykla Balandiškyje.

Tarpuniversitetinė akademinio jaunimo stovykla

Stovykla grįsta idėja, kad valstybingumo ir laisvės „kalvės“ yra ne tik didieji šalies centrai. Kritiškiausiais momentais svarbiausiais židiniais tampa „mažos“ ir „nuošalios“ Lietuvos vietos, kaip antai Sąjū sodyba Balandiškyje, todėl ir joms turi būti atiduota derama pagarba, jos turi būti įprasminamos, viešinos, gaivinos, atskleidžiama jų dvasia. O praktiškai siekta kelių tikslų – ugdyti akademinio jaunimo paveldosauginę sąmonę ir paspartinti sodybos atgaivinimo darbus.

Stovyklai pasirinkta kiek neįprasta forma. Visų pirma, tai buvo savanoriška vasaros stovykla, kur studentai rinkosi vedami asmeninio noro giliau susipažinti su Lietuvos laisvės kovomis, paveldosauga ar pastovyklauti. Antra – tai buvo tarpuniversitetinė stovykla, kur siekta skirtingų aukštųjų mokyklų bendravimo. Į stovyklą susirinko 19 studentų (dalyvių skaičius buvo ribotas) iš Klaipėdos, Šiaulių, Vilniaus ir Vytauto Didžiojo universitetų. Trečia – stovyklos veiklomis siekta teorines žinias derinti su praktiniais ir kūrybiniais įgūdžiais. Per septynias stovyklos dienas pranešimus istorijos ir paveldosaugos tema perskaitė devyni pranešėjai – geriausi savo srities specialistai Lietuvoje. Beveik 30 valandų skirta sodybos archeologiniams tyrimams. Studentai, nors ir probėgšmais, taip pat galėjo susipažinti su paveldo architektūriniais tyrimais, fiksavimo darbais. Diena baigdavosi teminiu kino vakaru, parodos pristatymu, naktiniu žygiu partizanų keliais ar kūrybinėmis dirbtuvėmis.

Visi šie darbai nebuvo savitiksliai, bet duodantys realią naudą. Studentai talkino moksliniams tyrimams, kurie yra būtini rengiant sodybos atkūrimo projektą. Jie kūrė sodybos pritaikymo vizijas, o būtent tinkamas paveldo panaudojimas yra viena svarbiausių prielaidų, kad jis bus aktualus ir gyvuos ateityje. Su studentų vizijomis susipažino Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Radviliškio rajono savivaldybės administracijos, visuomeninės iniciatyvinės Sąjū sodybos atgavinių grupės atstovai. Galų gale, studentai su savimi išsivežė žinią apie Sąjū sodybą, čia vykusius įvykius ir, tikėtina, ją paskleidė plačiau.

Idėja susilaukė nemenko pulko rėmėjų ir pagalbininkų. Stovyklą finansiškai parėmė Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos (Nekilnojamojo kultūros paveldo pažinimo sklaidos, atgavinių ir leidybos projektų dalinio finansavimo valstybės biudžeto lėšomis programa), Europos Parlamento narys Algirdas Saudargas, verslininkas Vidmantas Nikša. Patalpomis, transportu ir daug kuo kituo pagelbėjo Radviliškio rajono savivaldybės administracija, Grinkiškio seniūnija, Pašušvio pagrindinė mokykla. Vis dėlto studentai neišvengė stovyklavimo malonumų: miegojimo miegmaišiuose ant grindų, spūsčių prie praustuvės ar tualetu, maudymosi vėsiam tvenkinio vandenyje... Tai gal ir vertė nukabinti nosis, bet vėliau tapo neatsiejama komponentais, kūrusiais tik stovykloms būdingą nuotaiką ir buitį, bei smagiais prisiminimais.

Stovykla baigėsi. Tačiau Sąjū sodybos atgavinių darbas tęsiasi toliau – tebevyksta tyrimo darbai, rengiamas Sąjū namo atkūrimo projektas. Iškalbingas faktas, kad dalis stovyklos dalyvių nusprendė talkinti tyrimams ir pasibaigus stovyklai.

XX amžiaus archeologiniai tyrimai

XX a. archeologiniai tyrimai Lietuvoje – ganėtinai naujas reiškinys. Vakaruose sunkiam karų paženklintam laikotarpiui archeologų dėmesys pradėtas teikti XX–XXI a. sandūroje, kai susiformavo specifinė tarpdisciplininė archeologijos mokslo kryptis – modernųjų konfliktų archeologija. Stiprioji tokių tyrimų pusė yra mokslininkų pasiryžimas dalyvauti

tyrimuose kartu su plačiąja visuomene ir kitų sričių specialistais, pavyzdžiui, žiniasklaida, kariuomene, mėgėjais entuziastais, menininkais ir kt. Taigi tokių tyrimų išskirtinumą ir patrauklumą lemia specialistų tarpdisciplininis bendradarbiavimas – tiriant materialiąsias liekanas taip pat svarbūs istoriniai šaltiniai ir žodinė tradicija. Tokiu atveju objekto ir tyrimų vertę lemia ne tik moksliniai interesai, bet ir populiarinimo bei edukacinis tikslas, nes vietinė bendruomenė tampa neatsiejama tyrimų dalimi.

Sąjū sodybos Balandiškyje tyrimai, vadovaujami Vilniaus universiteto doktoranto archeologo Gedimino Petrausko ir Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vyresniojo mokslo darbuotojo dr. V. Vaitkevičiaus, netelpa į jokių nusistovėjusių klasikinius archeologijos apibrėžimus tiek teoriniu, tiek metodologiniu požiūriu. Archeologai, talkinami studentų, ėmėsi tirti vienos šeimos 70 metų istoriją (1924–1994 m.). Prieš tyrimus buvo keliamas klausimas, ką gali archeologai ir jų patirtis XX a. sodybos tyrimuose? Jiems prasidėjus tapo aišku, kad jokie išankstiniai standartai čia negalioja, o tyrimų eiga negali būti sudėliota esant akademinėje aplinkoje. Pirmą kartą tiriamas objektas pažinus tampa tik tuomet, kai tiesiogiai prie jo prisiliečiama. Sąjū sodyba koregavo tyrimų eigą ir numatytus planus, tyrėjai neitilpo į jokių numatytus laiko rėmus.

Prieš prasidedant archeologinei ekspedicijai buvo planuojama ištirti gyvenamojo namo vidų ir išorę, daržinės-tvarto, šulinio vietas, metalų ieškikliu išžvalgyti sodybos teritoriją. Daržinėje įrengtas partizanų bunkeris buvo ištirtas 2010 m. doc. Gintauto Vėliaus, taigi jo naujai tirti neplanuota.

2012 m. rugpjūtį–rugsėjį vykusiuose archeologiniuose tyrimuose pasisėkė įgyvendinti tik dalį šių darbų. Iš gyvenamojo namo buvo išvalyti griuvėsiai ir spalviai, rytinėje jo pusėje atidengti pamatai, daržinės-tvarto vietoje ištirtas 9 x 9 m dydžio plotas. Tyrimai patvirtino mintį, kad gyvąją atmintį siekiantis laikotarpis mokslininkams yra gana svetimas, išryškino kompleksinio mokslininkų bendradarbiavimo trūkumą. Archeologai yra pajėgūs atpažinti ir įvardyti geležies amžiaus ar Viduramžių kapuose aptiktus radinius, išleista

daug katalogų, tačiau nesame pajėgūs pažinti XX a. materialiosios kultūros artefaktų, neturime leidinių, kuriuose būtų galima atrasti analogų. Muziejų ekspozicijose vaizduojama menama valstiečio butis, tačiau, akivaizdu, ne tokia, kokia buvo iš tiesų.

Sajų sodybos archeologiniai tyrimai stovyklos dalyviams tapo puikiu tyrimų metodikos pavyzdžiu, suteikė teorinių ir praktinių įgūdžių. Tyrimuose laikytasi nuomonės, kad visi radiniai yra svarbūs, todėl buvo renkamos visos vinys, šiferio ir stiklo gabaliukai, metalinių skardų atplaišos, slyvų kauliukai ir kiti, iš pirmo žvilgsnio jokios vertės ir reikšmės neturintys daiktai. Tyrimų vadovai nė akimirkai nesuabejojo šių radinių reikšme, pasibaigus stovyklai tuo neabejojo ir jos dalyviai. Kiekvienas radinys, kad ir kokia būtų jo istorinė ir estetinė vertė, yra svarbus tiriant tradicinės tarpukario ir pokario šeimos buitį, siekiant pažinti juos ir jų aplinką.

Visa daržinės vietoje buvusi velėna stovyklos dalyvių buvo tikrinama rankomis, iš jos surinkta keliolika kilogramų vinių – senų, surūdijusių, sulūžusių. Dirbdami kruopščiai, neskubėdami ir su didžiausiu atidumu galėjome būti tikri, kad radinys, galintis pakeisti šios sodybos suvokimą ir reikšmę, neliks nepamatytas. Niekas negali būti tikras, kad tarp tūkstančių velėnoje aptiktų vinių nebus partizano uniformos sagos su Vytimi ar kito simbolinio radinio. Daržinės-tvarto tyrimai iš dalyvių pareikalavo daug kantrybės, užsispyrimo ir supratingumo, kurio jiems netrūko. Nebuvo klausama, kam to reikia. Visi sutartinai klausė, kodėl tokia metodika netaikoma kituose, visų

pirma archeologinę vertę turinčiuose objektuose, kodėl masinė medžiaga archeologų nemėgstama ir dažnai ignoruojama? Išpurenus velėną rankomis, visas plotas buvo tiriamas mentelėmis siekiant nepraleisti svarbių detalių, sugebėti jas užfiksuoti *in situ*, radinių slūgsojimo vietą ir padėti. Siekiant išanalizuoti radinių paplitimą, daržinė buvo padalyta į 1 m² dydžio kvadratus.

Keletas stovyklos dalyvių talkino gyvenamajame name dirbusiems archeologams. Mentelėmis buvo preparuojami ir pertikrinami rankomis nuo namo palėpės nukritę spalčiai, vėliau sijojami sijoklėlėje, kurioje buvo įtaisytas 3 x 3 mm tankio sietas. Tiriant gyvenamojo namo galinę patalpą aptiktas XVIII a. kultūrinis sluoksnius, kuris greičiausiai susijęs su Pašušvio dvarui priklausiusiomis valdomis.

Ekspedicijoje buvo vykdomi gyvenamojo namo architektūriniai tyrimai (vad. dr. Rasa Bertašiūtė), trimačiu skaitytuvu nuskaitytas namo vidus ir išorė.

Aptikti radiniai dar laukia atskiro specializuoto tyrimo. Apibendrinant galima pasakyti, kad didžiąją jų dalį sudaro Sajų šeimos gyvenimą liudijantys daiktai, iš jų keletas gali būti priskirtini partizaniniam laikotarpiui. Archeologiniai tyrimai Balandiškyje leido susieti vietą, konkrečius asmenis ir daiktus į bendrą visumą, pajusti tikrąją vietos dvasią (*genius loci*).

Tyrimuose daugiausia dėmesio teikta atidumui ir kruopštumui. Jau po pirmosios savaitės tapo aišku, kad į Balandiškį archeologai su talkininkais grįš dar ne kartą. Sodybos tyrimus planuojama tęsti kitais metais.

*Aistė Čepulytė
Salvijus Kulevičius*